

ОКРЕМА ДУМКА

судді Конституційного Суду України Колісника В.П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про забезпечення функціонування української мови як державної“

Рішенням від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 (далі – Рішення) Конституційний Суд України визнав таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), Закон України „Про забезпечення функціонування української мови як державної“ від 25 квітня 2019 року № 2704–VIII зі змінами (далі – Закон).

Загалом підтримуючи резолютивну частину Рішення, вважаю за доцільне наголосити, що деякі підходи, тези й констатації мотивувальної частини Рішення є суперечливими й непереконливими, та викласти окрему думку з цього приводу.

1. Рішення містить посилання на юридичну позицію Конституційного Суду України, згідно з якою «поняття „державна мова“ слід сприймати як складовий елемент поняття „конституційний лад“ (Рішення від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99). Такий підхід не є прийнятним, оскільки, по-перше, конституційний лад і засади конституційного ладу не є тотожними явищами; по-друге, у Рішенні стверджується, що „теперішній стан української мови та її застосування в низці комунікативних ситуацій публічної сфери суспільного життя фактично все ще не відповідає юридичному статусу державної мови“, та навіть наголошується, що „українська мова в Україні, попри її юридичний статус державної, як і раніше, усе ще залишається в стані, що загрожує її існуванню“. Якщо припустити, що такий висновок має підґрунтя, в такому разі не можна стверджувати, що у мовній сфері на сьогодні досягнуто певного „ладу“ (адже „лад“ у достеменному, сутнісному його значенні – це стан, коли все робиться, виконується як слід, відповідно до певних

вимог і правил). Однак із аналізу Рішення випливає, що після трьох десятиліть від дня проголошення української мови державною Україна вжила не всіх необхідних заходів щодо утвердження цього статусу й державна мова все ще перебуває у занедбаному стані. Саме тому немає підстав і для твердження про „конституційний лад“, який мав би бути наслідком втілення належного рівня впорядкованості. А по-третє, з ухваленням Закону вкотре відбулася зміна законодавчої моделі унормування мовних відносин, а практика її реалізації лише формується.

До того ж поняття, що згадуються в розділі I „Загальні засади“ Конституції України, доволі часто водночас відносять і до засад конституційного ладу, і до такого складного й багатокomпонентного явища, як „конституційний лад“. Про конституційний лад як певний правовий порядок можна говорити не тоді, коли суспільні відносини є впорядкованими згідно з приписами юридичних норм, а лише тоді, коли впорядкованість певних суспільних відносин повністю чи переважно ґрунтується на конституційних принципах і конституційних цінностях та відповідає „духу“ Конституції України задуму конституцієдавця. Конституційний лад – це реальний конституційний правопорядок, сукупність реальних суспільних відносин, що виникають у сфері здійснення державної влади та у пов’язаних з ними сферах у процесі державотворення та функціонування громадянського суспільства за умови, що вся ця сукупність ґрунтується на конституційних засадах (принципах, цінностях тощо) і постійно функціонує відповідно до них.

Під засадами конституційного ладу слід розуміти визначальні принципи, що є втіленням основних ідей конституціоналізму (обмеженого правління, народовладдя, пріоритету прав людини, поділу влади, вільних виборів тощо). А ось конституційний лад – це сукупність реальних суспільних відносин визначального та основоположного характеру, що виникають і розвиваються згідно із змістом зазначених принципів, ідей, вимог та цінностей. Але як саме будуть насправді розвиватися вказані реальні відносини після їх офіційного визнання та проголошення невідомо, оскільки на їх подальший розвиток впливатиме не лише

обрана конституційна модель та довершеність конституційних формулювань, не лише чинне законодавство, й багато інших чинників. Саме тому народ через всеукраїнський референдум може визначати не конституційний лад, а лише „засади конституційного ладу“.

Конституційний лад – це порядок, це результат упорядкування основних суспільних відносин, це результат втілення в реальне життя, в повсякденну практику діяльності органів публічної влади, у їх реальні взаємовідносини та реальне функціонування інститутів громадянського суспільства конституційних цінностей. Це результат втілення в реальне життя тих визначальних ідей конституціоналізму, що визнаються суспільством і закріплені в Конституції України як її головні, визначальні, фундаментальні, основоположні принципи. Тобто конституційний лад – це конституційний порядок або ж конституційний правопорядок.

Наприклад, коли конституція визнає народ єдиним джерелом влади в державі, це лише гасло, намір, засадничий конституційний припис, адже, як свідчить державотворча практика, існує чимало держав, у конституціях яких визнається належність усієї влади народові, але насправді результати „виборів“ є відомими заздалегідь (дуже часто навіть задовго до їх призначення), а, власне, вибори перетворюються з року в рік на профанацію з імітацією демократичних процедур, оповитих „демократичною“ риторикою. В такому разі волевиявлення громадян не має жодного значення, ним відверто маніпулюють чи завуальовано нехтують, і воно жодним чином не впливає на формування представницьких органів державної влади, обрання глави держави чи посадових осіб органів місцевого самоврядування. Тобто у цьому випадку, незважаючи на те, що такий засадничий принцип конституційного ладу, як народовладдя, проголошено й офіційно визнано у певній державі на найвищому (тобто конституційному) рівні, насправді конституційний лад ще не сформований, його немає і не може бути з огляду на ряд чинників, що гальмують демократичний поступ суспільства та унеможливають запровадження

демократичних процедур у повсякденну практику державотворення, зокрема щодо вільного волевиявлення виборців та встановлення результатів виборів.

А ось коли воля народу є визначальною у процесі обрання представницьких органів державної влади (вільні та конкурентні вибори, свобода політичної дискусії та внутрішньопартійна демократія тощо), у такому разі можна говорити про те, що конституційний лад уже сформувався. У транзитивних суспільствах, тобто суспільствах, які перебувають на етапі так званого демократичного транзиту, між проголошенням певного гасла, та офіційним визнанням певного конституційного принципу та його реальним втіленням у державотворчих та суспільно-політичних процесах може бути, і насправді дуже часто є, велика відмінність та значний проміжок часу. Навіть у країнах сталої демократії для втілення конституційних принципів у реальну правову систему та в політичне життя необхідні були тривалий час, а також наполегливість та великі зусилля. Наприклад, Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини ще з 1949 року містить припис, згідно з яким Федеративну Республіку Німеччини проголошено правовою державою, однак, на думку німецьких конституціоналістів, правова держава сформувалася у Федеративній Республіці Німеччини лише на початку 80-х років ХХ століття. Тобто у Федеративній Республіці Німеччини принцип правової держави став одним із засадничих конституційних принципів після його офіційного визнання водночас із прийняттям Основного Закону Федеративної Республіки Німеччини та згодом був неодноразово застосований Федеральним конституційним судом, сприяючи у такий спосіб подоланню жажливих наслідків нацистського режиму та поступовому утвердженню демократичного конституційного ладу¹.

2. Ухвалюючи Рішення, Конституційний Суд України мав би так само уточнити юридичну позицію, викладену в Рішенні від 14 грудня 1999 року

---

¹ Рижков Г. В. Принцип правової держави в Основному Законі ФРН і судова практика Федерального конституційного суду ФРН. Київ : Книги для бізнесу, 2008. 112 с.

№ 10-рп/99, щодо застосування державної мови посадовими особами органів місцевого самоврядування, адже місцеве самоврядування є насамперед інститутом громадянського суспільства². На думку В. Речицького, „закріплена в міжнародних правових документах й засвоєна Конституцією України політична і правова логіка існування та функціонування органів місцевого самоврядування не дозволяє трактувати останні в якості державних або напівдержавних органів. Навпаки, такі органи володіють статусом громадських інститутів...“³. Тобто у Рішенні слід було розмежувати вимоги щодо застосування державної мови до недержавних інституцій (зокрема, посадові особи органів місцевого самоврядування) та представників держави. Саме у такому контексті В. Речицький наголошує: „Що ж стосується мови, на якій функціонує державний апарат, то вона закономірно має бути державною, тобто українською. Адже більшість громадян України говорить саме цією мовою. Підкоряючись більшості, держава тим самим здійснює функцію соціального умиротворення, адже в іншому випадку її політика породжувала б суттєво більше конфліктів, ніж це впливає з аналізу українського культурного контексту“⁴.

3. Звернення до історичних чинників саме у цьому Рішенні є логічним, обґрунтованим і прийнятним. З огляду на складну історію України з її численними трагічними сторінками історичний контекст як обґрунтування потреби застосування заходів підтримчої дії, зокрема й щодо української мови, безумовно, є доречним і виправданим. Однак не зовсім зрозумілим є те, чому та сама логіка й аргументація не застосовані у Рішенні для обґрунтування потреби у запровадженні заходів підтримчої дії щодо кримськотатарської мови, адже кримські татари теж

---

²Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства : монографія. Харків : Одісей, 2006. 352 с.

³ Речицький В. Рішення Конституційного Суду України щодо тлумачення статті 10 Конституції України. *Російсько-український бюллетень*. 2000. № 6–7. С. 139–142.

⁴ Там само.

зазнавали численних утисків, переслідувань і поневірянь, причому не лише за радянських часів (зокрема, у зв'язку з депортацією у 1944 році), а й протягом останніх семи років після окупації Автономної Республіки Крим та за царського режиму. Приєднання Криму до Російської імперії суттєво загальмувало процес природнього розвитку народів Криму. Н. Беліцер свого часу зазначала, що „військова агресія Москви проти Криму призвела до повного знищення цієї унікальної цивілізації, причому було зроблено все можливе, аби навіть пам'яток матеріальної культури корінного народу не залишилося на анексованій території“⁵. Ще більш категорично висловлюється з цього приводу К. Нечаєв, який вважав, що „понад 200 років тому (у 1783 році) Російська імперія, продовжуючи свою експансію, ліквідувала державу кримсько-татарського народу. Почався багаторічний період занепадання етносу. Національний склад Криму змінювався, чисельність корінного населення зменшувалася“⁶. На думку Ю. Кочубея, „заходи царського уряду спровокували масову еміграцію татарського населення до Туреччини й таким чином знекровили Крим...“⁷. Дослідники вважали, що на початку ХІХ століття з Криму до Туреччини змушені були переселитися майже 300 тисяч кримських татар, а в 1860 – 1863 роках – ще понад 192 тисячі.

4. Обґрунтованим та виправданим є зосередження особливої уваги на неприйнятності російської політики, пов'язаної із запровадженням спрощеного порядку прийняття українських громадян до громадянства Російської Федерації. З огляду на це у Рішенні варто було б додати таке: «Російське законодавство про спрощене прийняття громадян України до громадянства Російської Федерації,

---

⁵ Беліцер Н. Кримські татари (проблеми корінного народу). *Права людини в Україні: щорічник, 1994*. Київ : Право, 1996. С. 66.

⁶ Нечаєв К. И. Право наций на самоопределение во Всеобщей декларации прав человека 1948 г. и его отражение в Конституции Украины. *Всеобщая декларация прав человека как международный стандарт правового положения личности в Украине: материалы республиканской научно-практ. конф. (16–17 апреля 1999 г.)*. Луганск: РИО ЛИВД МВД Украины, 1999. С. 163.

⁷ Кочубей Ю. Будівничий відродження (до 140-річчя від дня народження Ізмаїл-бея Гаспринського). *Всесвіт*. 1991. № 12. С. 182.

зокрема тих, які постійно проживають на території окремих районів Донецької та Луганської областей, тобто мешкають на окупованій Росією території, та практика масового прийняття громадян України до російського громадянства суперечать пункту 4 Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод від 12 лютого 2015 року, згідно з яким на території окремих районів Донецької та Луганської областей передбачене „проведення місцевих виборів згідно з українським законодавством“. Порухення полягає у тому, що саме таким чином Російська Федерація штучно змінила й продовжує змінювати у бік зменшення кількість українських виборців на окремих частинах української державної території. Водночас з огляду на реальний стан, що склався на окупованих територіях, проведення місцевих виборів на території окремих районів Донецької та Луганської областей навіть у разі повернення Україною повного та ефективного контролю над державним кордоном та вирішення безпекових питань насамперед шляхом унеможливлення діяльності незаконних військових формувань є дуже сумнівним, зокрема, з огляду на те, що вибори „можуть вважатися вільними та демократичними, тобто такими, що проводяться на демократичних засадах та з дотриманням демократичних процедур, лише за умови свободи вираження поглядів, вільного обігу інформації, свободи політичної діяльності, багатопартійності й політичної, ідеологічної та соціально-культурної багатоманітності. Дотримання зазначених умов має передувати голосуванню на виборах... як усталена політична практика, заснована на політичній конкуренції та рівності суб'єктів виборчого процесу й позбавлена загрози переслідування, тиску або інших неправомірних дій щодо таких суб'єктів“ (абзац одинадцятий підпункту 2.4 пункту 2 Рішення Конституційного Суду України від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017)».

У цьому контексті, проводячи історичні паралелі, варто нагадати, що після завершення Другої світової війни, тобто після звільнення німецького народу від нацистського режиму, перші вільні вибори у Федеративній Республіці Німеччини

були проведені лише через чотири роки. Так само і на території окремих районів Донецької та Луганської областей, штучно ізольованих від українського суспільства, місцеві вибори можуть бути насправді вільними, якщо будуть проведені лише після забезпечення безпеки й за умови відновлення повноцінного функціонування українського інформаційного простору та інституцій громадянського суспільства (у повному обсязі), забезпечення свободи висловлювань із поверненням українського дискурсу та вільного формування громадської думки з одночасним відновленням досвіду демократичної й толерантної дискусії з будь-яких питань місцевого значення (тобто після забезпечення гарантованої безпеки проведенню місцевих виборів має передувати певний період – можливо, доволі тривалий, однак із обов’язковим залученням україномовного контенту).

5. Складно погодитись із категоричним твердженням, яке міститься в мотивувальній частині Рішення, про те, що „знання української мови є умовою набуття громадянства“, адже український досвід законодавчого врегулювання питань громадянства та практики його реалізації, яка склалася протягом останніх майже трьох десятиліть, свідчить про те, що вимога стосовно оволодіння державною мовою є обов’язковою умовою тільки у разі прийняття до громадянства (що за Законом України „Про громадянство України“ є лише однією з десяти підстав набуття громадянства). Коли ж особа набуває громадянство з інших підстав, то така вимога у багатьох випадках взагалі не висувається (та й не може висуватися з огляду на конкретні обставини).

Саме так сталося після розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) та здобуття Україною незалежності, адже на той час українськими громадянами визнавалися всі громадяни колишнього СРСР, які постійно мешкали на території України. Відповідно до статті 9 Закону України „Про правонаступництво України“ від 12 вересня 1991 року № 1543–ХІІ було

встановлено, що „всі громадяни Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України“. Отже, для того щоб набути громадянство України, мешканці не зобов'язані були підтверджувати чи доводити факт володіння українською мовою попри те, що вона ще з 1989 року мала статус єдиної державної мови в Українській РСР. Ще далі пішли розробники першого Закону України „Про громадянство України“, який було ухвалено 8 жовтня 1991 року за № 1636–ХІІ. Згідно зі статтею 2 цього закону громадянами України визнавалися: „1) особи, які на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, які не є громадянами інших держав і які не заперечують проти набуття громадянства України; 2) особи, які працюють за державним направленням, проходять військову службу або навчаються за межами України, за умови, якщо вони народилися чи довели, що постійно проживали на її території, не перебувають у громадянстві інших держав і не пізніше як через рік після набрання чинності цим Законом виявили бажання стати громадянами України; 3) особи, які набули громадянства України відповідно до цього Закону“.

Вимога щодо володіння державною мовою не висувалася у жодному з двох українських законів про громадянство ні у разі набуття громадянства за народженням, ні за багатьма іншими підставами (за територіальним походженням, у випадку поновлення у громадянстві, внаслідок усиновлення, унаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки, у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини та у деяких інших випадках).

До того ж, запроваджуючи процедуру прийняття до громадянства України, законодавець передбачив також інститут спрощеного прийняття до громадянства, що для окремих категорій осіб означає можливість виконувати не всі шість умов

прийняття до громадянства України, передбачених статтею 9 Закону України „Про громадянство України“ від 18 січня 2001 року № 2235–III (далі – Закон № 2235–III) (з огляду на певні обставини). Винятки із загального правила стосуються різних умов і, зокрема, володіння державною мовою. До того ж з огляду на те, що з прийняттям Закону не були внесені відповідні зміни до пункту 5 частини другої статті 9 Закону № 2235–III щодо особливостей прийняття до українського громадянства осіб з інвалідністю, обґрунтування, наведене у пункті 7 Рішення, є дещо однобічним, вразливим і непереконливим.

Крім того, у разі буквального розуміння та поширення вимоги щодо „володіння державною мовою“ на всі без винятку десять підстав набуття громадянства України (що передбачені статтею 6 Закону № 2235–III), їх дуже часто просто неможливо буде виконати. Так, наприклад, „новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України” (частина сьома статті 7 Закону № 2235–III). Зрозуміло, що в такому випадку (як і в деяких інших) вимога щодо володіння державною мовою взагалі не може розглядатися й висуватися, оскільки немовля ще не вміє говорити, й саме тому вимога щодо „володіння державною мовою“, сформульована як загальне та абсолютне правило набуття громадянства без будь-яких винятків та застережень, виглядає абсурдною. Саме тому у Рішенні варто було б зазначити, що „оволодіння державною мовою є умовою прийняття до громадянства України у випадках, передбачених законом”, що було б юридично більш точним.

У такому контексті доволі дивним є твердження про те, що „оволодіння і користування українською мовою як державною забезпечує рівність можливостей... на доступ до гарантованих державою матеріальних і нематеріальних благ“. Однак державотворча практика та соціальна політика вже склалися таким чином, що громадяни колишнього СРСР, які були визнані громадянами України без будь-якої додаткової вимоги щодо „володіння чи користування“ державною мовою, так само отримують пенсійні виплати й різні

види соціальної допомоги, як і ті громадяни, хто „володіє та користується“ державною мовою.

6. Рішення містить ряд надто категоричних тез, які не залишають законодавцеві простору для врахування у майбутньому особливостей певної сфери застосування мови, адже нинішня модель законодавчого визначення місця та ролі державної мови, порядку та сфер її застосування є вже щонайменше третьою, починаючи з 1989 року. Тоді вперше на конституційному рівні було визнано за українською мовою статус державної та ухвалено Закон Української РСР „Про мови в Українській РСР“ від 28 жовтня 1989 року № 8312–XI. Однак не можна напевно стверджувати, що саме ця модель є остаточною, останньою, єдино правильною, довершеною та оптимальною. Можливо, з плином часу вона потребуватиме й удосконалення (наприклад, після повернення контролю українською державою та поширення юрисдикції її органів на ті частини української державної території, що нині є окупованими). Однак законодавець, затиснутий лещатами надто категоричних вимог, викладених у Рішенні, буде позбавлений можливості проявити гнучкість у такій складній, чутливій та вразливій царині, якою є мовні та міжнаціональні відносини.

7. Рішення містить окремі словосполучення, змістовне навантаження яких не є достатньо визначеним і саме тому потребує додаткових пояснень.

До таких словослоучень слід віднести, наприклад, твердження про те, що „мова – своєрідний код нації“, яке подається у Рішенні як таке, що пов’язане винятково з українською мовою. Однак до так званого „коду“ української нації так само можна віднести і характерні вишиті орнаменти й візерунки (адже у них „закодовано“ любов до матері, до землі, до рідного краю, до праці, до пращурів, до історії – вишиванка, вишита сорочка, вишиті рушники, вишиті подушки тощо), і

пісенну спадщину, і писанки, і своєрідний менталітет нашого народу, і традиції та звичаї, і волелюбність як типову рису українського національного характеру.

Не зовсім вдалим є звернення до поняття „національний режим“, адже його застосування у тексті Рішення пов'язане з „розвитком, використанням й захистом мов національних меншин“, а в міжнародному праві під національним режимом зазвичай розуміють поширення на іноземців майже такого самого обсягу прав і покладання на них майже того самого обсягу обов'язків, як і тих прав і обов'язків, що мають громадяни держави перебування (однак повний збіг у такому разі не допускається).

Сумнівним аргументом у мотивувальній частині Рішення є використання визначення поняття так званого „радянського народу“ із посиланням на Українську радянську енциклопедію, оскільки на початку речення йдеться про такі негативні явища, як політика „зросійщення“ й „асиміляція та пригнічення національної ідентичності українців та інших народностей“, а в другій частині речення подається розгорнуте науковоподібне визначення псевдонаукового поняття „радянський народ“, що й дотепер використовується антиукраїнськими силами як одна з головних тез блюзнірської пропаганди уявних, примарних та ілюзорних „здобутків радянської доби“. У другій частині цього речення варто було б зробити зовсім інший акцент – наголосити на невдалій спробі радянського режиму „розчинити“ український народ у єдиній, денационалізованій, космополітичній масі манкуртів, які не знають ні своєї мови, ні своєї історії, ні своєї культури.

Не зовсім зрозуміло, чому вимоги щодо повноцінного оволодіння державною мовою мають бути „найсуворішими“? У зв'язку з цим виникає запитання: навіщо у Рішенні додано цей своєрідний акцент щодо такої чутливої й водночас вразливої сфери, як мовні та міжнаціональні відносини, а також щодо того, чи багато втратило б Рішення, коли б ці вимоги були б визначені, як „обов'язкові“?

8. Інколи окремі тези Рішення сприймаються як такі, що частково „відірвані“ від реального життя та є відображенням швидше бажаного, ніж дійсного. Такі констатації навряд чи доречно вносити до мотивувальної частини судового рішення навіть у тому разі, коли це рішення органу конституційної юрисдикції і стосується такої складної проблеми, як мовні відносини у багатомовному суспільстві.

9. До того ж Рішення містить цілий ряд тверджень, які є припущеннями. Наприклад, у Рішенні йдеться про те, що оволодіння державною мовою є „запорукою єдності суспільства“, „засобом міжнаціонального (міжетнічного) порозуміння“, українська мова покликана „забезпечувати єднання й монолітність українського суспільства“, а „навчання державною мовою – найдієвіший спосіб, що забезпечує інтеграцію суспільства“. Однак експерти вважають умовами забезпечення єдності українського суспільства, крім іншого, і „спільне бачення бажаного майбутнього держави“, і „спільні цінності та погляди на життя“, і „спільні проблеми та потреба в об'єднанні зусиль для їх подолання“, і „спільне минуле, спільну історію співжиття в державі“⁸ тощо. У таких дослідженнях різні чинники виходять на перше місце у процесах об'єднання нашої спільноти, а не лише державна мова⁹. Насправді на процес об'єднання нашої спільноти впливає дія різноманітних чинників й саме тому виокремлення лише одного з них (хоча б і надважливого) може зашкодити процесам об'єднання й консолідації суспільства, а також пошуку компромісів.

Припущенням є твердження про те, що «нині всі раніше „російськомовні громадяни“ України дедалі більше стають активно або пасивно україномовними...».

Припущенням є також твердження про те, що на час проголошення незалежності України російською мовою „володіли майже всі громадяни України“.

---

⁸ Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. *Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу* (12 квітня 2017 р.). Київ : Центр Разумкова, 2017. С. 65.

⁹ Там само.

Однак численні дослідження і спостереження доводять, що насправді певна частина громадян Української РСР не мала практики спілкування російською мовою (хоча й розуміла її насамперед завдяки засобам масової інформації), але спроби викласти власну думку російською мовою (усно чи письмово) для багатьох виявлялися надто складними й дуже часто призводили до фіаско.

Мовні відносини в СРСР розвивалися доволі складно, нелінійно і водночас суперечливо¹⁰ та навіть на території РРФСР частими були випадки, коли в деяких місцевостях українська мова тривалий час домінувала над російською¹¹.

Домінування української мови в багатьох станицях Кубані зберігалось протягом тривалого часу навіть після кількох десятиліть панування радянського тоталітарного режиму, насамперед, завдяки стихійній дитячій ініціативі, вимогливості та наполегливості. Діти кубанських козаків силоміць змушували дітей переселенців говорити „по-запорозькому“ (тобто саме так, як говорили майже всі станичники), і, за свідченням Г. Померанця, який працював у школі станиці Шкуринської з 1953 року, учні 8-х класів майже не говорили російською мовою¹². І це відбувалося за радянського режиму з могутнім каральним апаратом та тотальним контролем за будь-якими проявами нелояльності й вільнодумства.

Чому таке було можливим стане зрозуміло, якщо звернутися, наприклад, до результатів перепису населення 1897 року. У багатьох станицях тодішньої Кубані типові результати щодо релігійної належності та мови спілкування були такими:

---

¹⁰ Дашкевич Я. Національне питання в Україні. *Україна. Наука і культура*. Вип. 28. Київ : Знання України, 1994. С. 6–17; Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Париж : Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. 406 с.; Колісник В. П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти : монографія. Харків : Фоліо, 2003. 240 с.; Национальный вопрос в СССР. *Сборник документов*/ сост. Р. Купчинский. Сучасність, 1975. 365 с.; Рябошапка Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 484 с.; Старовойтова Г., Свобода В. Остання імперія: народження і розпад. *Літературна Україна*. 1991. № 44. 31 жовт.; Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин : монографія. Харків : ФІНН, 2010. 336 с.

¹¹ Всесоюзная перепись населения (17 декабря 1926 г.). Краткие сводки. Москва : ЦСУ СССР, 1928. Вып. IV. Народность и родной язык населения СССР. С. VI.

¹² Померанец Г. Живые и мертвые идеи. *Погружение в трясину (анатомия застоя)*/ сост. и общ. ред. Т. А. Ноткиной. Москва : Прогресс, 1991. С. 321.

православних – 1351, носіїв російської мови – 62, а української – 1267 осіб¹³;
православних – 1936, носіїв російської мови – 168, а української – 1757 осіб¹⁴;
православних – 373, носіїв російської мови – 47, а української – 324 особи¹⁵;
православних – 26 003, носіїв російської мови – 8336, а української – 16 965 осіб¹⁶.

До речі, за переписом населення 1897 року українську мову визнали рідною більшість населення таких повітів Воронежської губернії Росії: Острогозького (90,3 %), Богучарського (81,8 %), Бирючинського (70,7 %), Валуйського (51,1 %) ¹⁷. Отже, україномовне середовище, яке завжди шанобливо ставилося до традицій, мови і звичаїв свого народу та усвідомлено позиціонувало себе як волелюбне навіть поза межами України, завжди намагалося зберегти мову, культуру і звичаї своїх пращурів навіть попри заборони, утиски й переслідування.

Російська дослідниця А. Грешнікова у 2007 році підтвердила цей висновок та вказала (за результатами проведеного дисертаційного дослідження) на те, що у Курській області „основна частина українців та росіян зберігає своє національне самоусвідомлення“, а також звернула увагу на те, що дуже часто відбувається трансформація „самоусвідомлення у російських групах, які мешкають у змішаних українсько-російських селах, особливо там, де росіяни опинилися в меншості серед корінної національності того чи іншого села, що переважає їх за чисельністю“ ¹⁸.

10. У Рішенні йдеться про таке явище, як двомовність (білінгвізм), наголошується на потребі переходу від російсько-української двомовності, а також стверджується про „виразне переважання російської мови над українською в більшості визначальних ділянок мовокористування“. Однак за даними соціологічних досліджень в Україні поза помешканням „59 % респондентів

---

¹³ Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г./ под ред. Л. В. Македонова. Екатеринодар : Тип. Кубан. обл. правления, 1906. С. 23.

¹⁴ Там само. С. 29.

¹⁵ Там само. С. 35.

¹⁶ Там само. С. 43.

¹⁷ Чижикова Л. Н. Особенности этнокультурного развития населения Воронежской области. *Советская этнография*. 1984. № 3. С. 5–6.

¹⁸ Грешникова А. В. Русско-украинские фольклорные связи в необрядовой песенной лирике : на фольклорном материале Курской области : Дисс. ... канд. филол. наук : 10.01.09. Орел, 2007. – 190 с.

розмовляють українською мовою (винятково або переважно), 23 % винятково або переважно російською, 24 % приблизно однаково обома мовами¹⁹. Хоча в окремих регіонах та місцевостях це співвідношення може бути іншим.

Водночас слід визнати, що протягом тривалого часу в Україні сформувався однобічний, дещо деформований білінгвізм, коли двомовними були переважно ті, хто вважав себе українцями за національністю, та представники деяких національних меншин. А ось серед росіян, які мешкали в Україні протягом багатьох років чи навіть кількох десятиліть, двомовними визнавали себе лише 5 % відсотків. Такий складний феномен, як білінгвізм, в Україні має доволі своєрідну динаміку. Так, у 1992 році білінгви становили 32 %, тобто майже третину населення. У 1995 році їх частка збільшилася до 35 %, а потім почалося зменшення їх чисельності й у 2001 році білінгви становили 26% населення²⁰.

Непереконливою є теза про те, що начебто „володіння державною мовою особами, які належать до національних меншин, також захищає права осіб, які належать до державотвірної нації, вільно використовувати державну мову в будь-якій сфері публічного життя на всій території України“. Таке твердження є однобічним та вразливим насамперед з огляду на те, що межа між приватною та публічною сферами не є чіткою, однозначною та визначеною.

Так, наприклад, розглядаючи справу „Niemetz v. Germany“ від 16 грудня 1992 року (заява № 13710/88), Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що немає принципових підстав, щоб розуміння поняття „особисте життя“ виключало діяльність професійного і ділового характеру. Такий підхід є виправданим, адже у багатьох випадках неможливо розмежувати, яка діяльність людини складає частину її професійного або ділового життя, особливо коли людина є представником вільної професії (адже її робота в такому контексті може стати невід’ємною частиною її

---

¹⁹ Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. *Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу* (12 квітня 2017 р.). Київ : Центр Разумкова, 2017. С. 7.

²⁰ Гаташ В. Страна диалогических билингвов? *Зеркало недели*. 2002. № 21 (8 июня).

життя до такої міри, що стає неможливо визначити, ким саме вона є в певний момент чи проміжок часу: приватною особою чи, скажімо, митцем). До того ж „трудова діяльність приносить фізичній особі не тільки матеріальні засоби для прожиття, але й задоволення від самореалізації, а також є частиною її соціального життя, сприяє встановленню та підтриманню міжособистісних стосунків, а тому нерозривно пов'язана з її особистою немайновою сферою“²¹.

Так само складно відокремити публічну сферу від приватної, коли, наприклад, у сквері, на дитячому майданчику чи на станції метрополітену кілька осіб, очікуючи на потяг, обговорюють скажімо, кандидата на посаду міського голови або діяльність якогось громадського об'єднання. З одного боку, у громадському місці відбувається обговорення публічно значущого питання і таке обговорення можна умовно віднести до „публічної“ сфери, однак, з другого боку, – оскільки йдеться про спонтанний обмін думками між знайомими особами, можна вважати, що це міжособистісне спілкування приватних осіб, тому його можна віднести до „приватної“ сфери. Виникає запитання: де проходить межа між публічною та приватною сферою? На жаль, ні законодавець, ні Конституційний Суд України, ні наукова спільнота не розробили критеріїв або підходу, що мали б дати відповідь на таке запитання, а отже, й на запитання щодо застосування державної або іншої мови у таких та схожих ситуаціях.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка видатного українського конституціоналіста В. Речицького, який вважає, що держава не повноважна здійснювати „експансію“ у недержавні сфери та наголошує на тому, що „право спілкуватися мовою, за допомогою якої здійснюється найбільш повне і комфортне

---

²¹ Посилання О. О. Захист права працівника на приватність у практиці Європейського суду з прав людини. URL : <http://old.univer.km.ua/visnyk/1565.pdf>.

самовираження особистості, є самоочевидним, елементарним правом людини“, оскільки „перелік прав і свобод людини в Конституції не є вичерпним“²².

12. Дискусійним є твердження про те, що „у кожній державі, де проживають люди, які використовують різні мови, конче потрібною є мова офіційна, тобто державна, за допомогою якої відбувається спілкування (комунікація) осіб з офіційними представниками держави та іншими особами“.

По-перше, у різних державах ці питання вирішуються по-різному²³. По-друге, за такого формулювання йдеться про два варіанти спілкування: 1) спілкування за участю представників держави (між особою та посадовцем) та 2) спілкування між особами (міжособистісне спілкування). До того ж таке формулювання не містить уточнення, про які саме сфери йдеться, тому можна припустити, що запропоноване узагальнення стосується водночас і публічної, і приватної сфер. У цьому контексті варто наголосити й на такому важливому нюансі: у наведеній формулі йдеться не про громадян, а про осіб, тобто усіх, хто на законних підставах перебуває на території держави. У такому разі спілкування між громадянами та посадовцями може відбуватися державною мовою, а ось вимагати від інших осіб володіння та спілкування державною мовою держава не уповноважена, зокрема, з огляду на зміст частини першої статті 26 Конституції України, згідно з якою „іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України“. Зрозуміло, що держава не уповноважена вимагати від іноземців та осіб без громадянства оволодіти державною мовою. А ось у другому варіанті взагалі йдеться про

---

²² Речицький В. Рішення Конституційного Суду України щодо тлумачення статті 10 Конституції України. *Російсько-український бюллетень*. 2000. № 6–7. С. 139–142.

²³ Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин : монографія. Харків : ФІНН, 2010. С. 336.

спілкування між особами, тобто про міжособистісне спілкування, що зазвичай становить сферу функціонування громадянського суспільства і саме тому таке спілкування мало б здійснюватися тією мовою, що є прийнятною для обох сторін за їх обоюсторонньою згодою. Залежно від ситуації одна й та сама особа може, наприклад, спілкуватися з однією особою державною мовою, а з іншою – англійською тощо.

Загалом складається таке враження, що під час підготовки Рішення поза увагою залишився припис статті 3 Конституції України, згідно з яким „утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави“, а отже, і законодавець, і Конституційний Суд України мали б виходити насамперед із пріоритету прав людини та її права „на вільний розвиток своєї особистості“ (стаття 23 Конституції України), зокрема, з огляду на те, що „культурно чутливі зони“ мають бути захищені від надмірного юридичного врегулювання.

Судді
Конституційного Суду України

В. П. Колісник